

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Մտաւորականներու վրայ գրելով յայտնեց ինքզինքը, Ահարոնեանի վրայ գրելէն առաջ արդէն իրեն ճաշակատու գրագէտ, յայտնի էր ան Պոլսոյ «Շտեր» շաբաթաթերթի հանդէսին մէջ իր հրատարակած գրական նոյնընկերութեւ 1912ին, առաջին երկը «Արիւնի տօն» Դանթ տպարանէն լոյս կը տեսնէ եւ Պոլսոյ Անկէ վերջը նոյն տպարանէն և միեւնոյն տարին կը հրատարակուի Առեկուսթ Գոն Գոնգէպուէի «Յոսանատուրեան ժողոքս» քերթուածին գերմաներէնէ թարգմանութիւնը:

Առաջնութիւն կու տանք իր վերջին «Անտիա Ահարոնեան»ի կեանքին և գրականութեան վրայ գրած մեծահատոր ուսումնասիրութեան, որ լոյս տեսաւ 1930ին, փարիզ Մասիս տպարանէն:

Ա.

Մկրտիչ Պարսամեան Ահարոնեանին կենսագրութեան համար դժուարութիւն քաշած չըլլար, քանի որ իրմէ առաջ Ահարոնեան ինքնին «Իմ Գիրքը» հատորին մէջ կատարած էր իր ինքնակենսագրութիւնը: Եւ Պարսամեան նախ այդ գրքէն կը սկսի իր ուսումնասիրութիւնը, ու չափազանց կ'ընդարձակէ իր վերլուծումները, իր տեսութիւնները, մանաւանդ Ահարոնեանի ծնողաց հօր և մօր նկարագրութեանց մէջ, անոնց հոգեբանութիւնը, անոնց ժամանակուան կրօնական, ազգայնական, կրթական ըմբռնութիւններու պատմութիւնը կ'ուրուագէ իրենց շատ հարազատ զօգրուելով: Եւ անտարակոյս Պարսամեան առանց Ահարոնեանի ինքնակենսագրութեան, շատ դժուարութեանց պիտի պատահէր իր այս ձեռնարկին մէջ. հեղինակ ճնշողաբար անկեղծօրէն կ'ըսէ. Թէ առանց այդ ինքնակենսագրութեան, «Մեզի անձանթ պիտի մնար զրի՜ անգուզական վարպետին մանկութեան տարիները, ու

այն ազդեցութիւնները, որոնք կերտեր են անոր հոգին ու միտքը: Առանց այդ նախնական ազդակներուն ու միջավայրի պայմաններուն, մենք չի պիտի կրնայինք հետեւիլ քայլ առ քայլ անոր կեանքի բուրով հանգրուաններուն:»

Այս տողերն արդէն ցոյց կու տան թէ Պարսամեան ինչ կատարած է իր այս ուսումնասիրութեան մէջ: Ես ըսի որ անկեղծօրէն կը խոստովանի ուսումնասիրողը որ նոյն ինքնակենսագրութիւնը իր միակ առաջնորդը կ'ըլլայ այդ գործին, և այս եւս աւելցնելու եմ որ ինքն ալ իր կողմէն պատմութեան արժագանգ ըլլալէն զատ, իր դատողութիւնները ցոյց կու տայ և ընդհանրապէս ժամանակի հոգին կը նշկարագրէ ճնշողաբար մը աչքով, և միայն միտ չէ իր զատաստաններուն մէջ, ընդհակառակն, ժամանակը՝ իր ժամանակի պահանջողներուն կշիռովը կը կշռէ. ահա ընտաղատական յատկութիւն մը զոր չեն ունեցած ո՛չ Լէօ, և ոչ ալ Վերթմանէս փափգեան և ոչ ալ Ոշական կոշուած Յակոբ Քիւֆէճեանը:

Պարսամեան տիրող, զենող խորաթափափանց է իր ուսումնասիրութեանց մէջ, աւելի կարեւորութիւն կու տայ ազգային այն ամէն նիւթերուն, որոնք հայրենասիրական զոյն մը ունին, բոլոր մը ունին. աչքէն չեն վրիպիր ժողովրդական աւանդական և ազգագրական այն ամէն կէտերն, որոնք հետաքրքրական են թէ՛ ճննողին և թէ՛ ընթերցողին և ապագայի պատմութեան համար: Կարեւորութիւն կու տայ ամենէն անկարեւոր նիւթերուն, բաւական է որ այդ նիւթը հայկական ըլլայ, հայ դրոշմը կրէ: Ան օրինակ աւելորդ չի դատեր մեզի ըսելու որ Ա. Ահարոնեան ամէն ժանուկներուն պէս մանուկ եղած առեն կը հաւատար որ նորածին մանուկները երկինքէն կ'իջնային արեւու ճառագայթներուն հետ, և կամ հայ նորահարսը տուն

կը բերէր ամռաներէն՝ ջրի սափորներով։ Ան չի մոռնար արձանագրելու որ Ահարոնեանի գիտուն մայրը իբրեւ բացառիկ երեսոյթ, շապիկ հագնելու եկեղեցիին մէջ երգել է։

Պարսամեան Ահարոնեանի կենսագրական դիմատուներէն կէտ մը, զծիկ մը մոռցած չէ. անոր ամէն մէկ հանգրուաններուն կէտ առ կէտ ուշադիր եղած է, և թուականները արձանագրած։ Բնութիւնը անգութ կը գտնուէր և մէկ քանի տարիներ ատաղջ Ահարոնեանի աչքերուն լոյսը մարել կ'ուզէր։ Անտարակոյս բնութեան այդ անբացատրելի և անողորմ կատակը թախիծի դժոխք մըն էր Ահարոնեանի նման անձի մը համար, լոյսէն կը զրկուէր ան, որ ըստ Պարսամեանի. «Առաւօտ և երեկոյ, մեր հայրենական արեւէն լոյս պահանջեց, որպէս զի գեղեցկութեան յաւիտենական ուխտաւորը ճամբան չի մնայ և իրիկուն չեղած՝ օթեան հասնի»։ Պարսամեան ինչպէս ամէն անոնք որ տակաւին Ահարոնեանէն ակնկալութիւններ ունին, չեն վարանիր գրելու հետեւեալ տողերը։ «Որովհետեւ իր միտքը կը գործէր տակաւին, և հոգիին ամենատես աչքերը իրենց պաշտօնը վերջացած չէին նկատելու։ Այնքան գործեր կային լոյսին բերելիք։ Այնքան տիպարներ, որոնք մարմին պիտի առնէին, Ահապարել պէտք էր։ Պէտք էր մեղունեքու պէս, հովին ու փոթորիկին նոյնիսկ, հեռանալ բարձրանալ աւելի վեր, ջրջան ընել կանանչներուն ու ծաղիկներուն շուրջ, պտտիլ, կազդուրուիլ, և բեղմնափռել հաւաքելով, վերադառնալ տուն, ստեղծագործ փողին խմորել, կեանք տալ անոր և լեցնել ընթացներուն մէջ։ Այս եղեր է արուեստագէտին կեանքը երկար տարիները այսպէս ալ պէտք էր շարունակուէր...»

Այսպէս կ'ուզենք մտածել ու մաղթել։ Պարսամեան՝ Ա. Ահարոնեանի կատարելութիւնները կը դիտէ, թերութիւններուն աչք կը գոցէ։ Եւ կարծես հակառակը անպատշաճ նկատած է, այնպիսի ատեն մը, երբ իր ուսումնասիրութիւնը Ահարոնեանի յորեկանին յուշարձանին ամեն հաստատուն, ամենէն թանկագին պատուանդանը կ'ըլլար։ Ահարոնեան այս մասին բախտաւոր է, որ չունեցաւ Արշակ Ալպոյանեան մը, Պարսամեանի տեղ։ Տիւսարի ուսումնասիրող, վերաբաւոր պետերու վրայ կենսագրող գիտուն ու գիտնական պատմիչ քննադատ Ալպոյանեանը՝ Մինաս Չերազի ամենէն անկեղծ հիացողներէն մէկը ըլլալով հանդերձ, վերաբուր մը անգթութեամբ կտրեց, կարեց ու կոտրեց, Մինաս Չերազի սիրտը, երբ իր հատորովը կը ջանար դափնէ պսակ մը հրահել անոր գլխին։

Ինչու այս դիտողութիւնը։

Ահա թէ ինչու։ Պարսամեան կը յիշէ թէ Ահարոնեանի երիտասարդութեան օրերուն վարպետ մտաւորականներ, առհասարակ անկեղծօրէն քաջալերած և զնահատած են անոր կարողութիւնը։ Որինակ «Մշակ»-ի հին խմբագիրները, «Նոր Դար»-ի մէջ գրողները, և թիւ ազգայնամուլ և «Մշակ»-ի հակառակորդ սիրուն վիպասան Պոռնեանը կարդալով մշակական Ահարոնեանի վիպակները, գրկելով ու համարելով զանի կ'ըսէր. «Թող օրհնուի Հայոց Աշխարհը և իր բեղմնաւոր ժողովուրդը որ մեզ ծերերուս փոխարինելու համար, կը ծնի աւելի ուժեղներ, թող օրհնուի Հայոց աշխարհը, որ այնքան զարհուրելի ու անողորմ կայծակներէն յետոյ, ահա կը կանաչի նորէն։ Ճշակոտոր կաղնի ահա կը վերենթիւղի նորէն»։ Պարսամեան կ'ըսէ թէ այս խօսքերը իր կարգին նաեւ Ահարոնեան նոր գրողներուն կրկներ է։ Ես ինչ որ նկատած եմ, Ահարոնեան ժլատ եղած է նոր մտաւորականները քաջալերելու և զնահատելու պարագաներուն։ Եւ այս թերութիւն մըն է որ իմէ վեր միջազգային տաղանդներուն ըովը գտնուած չէ։ Թերութիւն մը, որուն կարելի է աչք գոցել. մենք նկատի առնելու ենք անոր զրականութեան սիրտը ուր արձանագրուած է՝ հայ հոգին, հայ երկիրը, հայ թախիծը, հայուն ամենէն խոր վէրքերը։ Պարսամեան մատնանիչ կ'ընէ անոր հո-

գերանութեան ամենէն կարկառուն կէտե-
րը, կ'ընդգծէ Անարոնեանի այս տողերը.
«Քաղաքակրթութիւնն առանց հերոսու-
թեան մեղկութիւն է, հերոսութիւնն ա-
ռանց քաղաքակրթութեան վայրենութիւն:
Կատարեալ ազգը քաղաքակրթ պիտի լինի
է հերոսական միաժամանակ: Վայ այն
ազգին՝ որ մեռնիլ ու մեռցնել չի գիտէ
մի վեհմ գաղափարի համար» Սպարտա-
կան ճարտասանութիւն է հոգի կայ այս
տողերուն մէջ, Լաւ էր որ Անարոնեան
որոշ ըսէր. «Վայ հայ ազգին՝ որ մեռնիլ
գիտէ ոչ թէ մեռցնել», Եւ կը մաղթեմ
որ հասնի երջանիկ օրը, և մենք կարեւ-
որ համար յաջորդեմքուն ըսել. — Իրանի մեր
հայ ազգին որ կ'ապրէ և կ'ապրեցնէ:

Մենք դառնանք Անարոնեանի կենսա-
գրին: Ան իր մտաւորական զիւցազին մէջ
ամէնէն առաջ կը տեսնէ յեղափոխական
գրիչը. որ թէ սրտերու և թէ սուրբորու
վրայ ունեցեր է ներգործութիւն մը Միւր.
Վարանդեան շատ լաւ կ'ըսէր, թէ Անա-
րոնեան՝ Բաֆֆիի «խմացական ժառանգն»
է: Սակայն նախ տեսնենք որ ըստ Պար-
սամեանին՝ ով էր Բաֆֆին և թէ Անա-
րոնեան ինչ կը ժառանգէր իր վարպետէն:
Կախարդ մոգիչ ձայն մըն էր Բաֆֆին:
Մեր մէջ ոչ մէկ հեղինակ տիրացած էր
վիպագրի Բաֆֆիի ժողովրդականութեան:
Անիկա ոգին էր, որ կու գար մարմին ու
կեանք տալու ըմբոստութեան ու խիզա-
խութեան հնոցին: «Ամբողջ երկու սե-
րունջ Բաֆֆիի գրականութիւնը պատ-
ուաստեց մայի միտքն ու սիրտը, պողպա-
տեղով նսեմ հայ կամքը... Մեր հայրենի
ընտելեան նկարագրութիւնը երկու վար-
պետ կը ճանչնայ. Նախ Բաֆֆին, այս
անմասն կախարդող ու խորհրդաւոր գրիչը,
որուն համար ոչ մէկ գաղտնիք գոյութիւն
ունի: Անիկա մեր վիպագրութեան հայրն
է: Անոր յաջորդը Անարոնեան»:

Կարելի է առարկել թէ Բաֆֆինն առաջ
ունեցեր ենք վիպասաններ, Անարոնեանն
առաջ՝ Բաֆֆիի հետեւող վիպագիրներ.
Կարելի է առարկել, սակայն վիճարա-
նութեան մէջ, Պարսամեան իրաւունք պիտի

ստանայ: Հ. Ալիշանի «Յուշիկը հայրե-
նեսց»-ը և «Հայրունի» նուագները ցնցած
էին Բաֆֆին, աւ իր կարգին յեղափո-
խական վիպասանութեան ռազմիրան կ'ը-
լար, աւելի ազդեցիկ քան Հ. Ալիշանի
դասերկեր Երեւնցը: Եւ Ա. Անարոնեան
Բաֆֆին ընդօրինակելու մէջ, աւելի առաջ
կ'երթար քան Արտակուն, որ Անարոնեա-
նէն առաջ հայ ժողովուրդի իրաւունքի
ըմբոստացումը կը վիպագրէր:

Ճիշդ է որ Բաֆֆին իր «Կայծեր»-ովը
յեղափոխական վառոցին կրակ կու տայ,
յեղափոխականներ կը պատրաստէ և Անա-
րոնեան զանոնք կուռի կը զրկէ: Միտքն
համամուտ չեմ Պարսամեանի այս տողն
ուր կ'ըսէ թէ Անարոնեան «արիւնին ա-
րիւնով պատասխանել կը սորվեցնէ»: Կըր-
նար ըսել թէ ըստ իր վարպետին Բաֆֆիի
այդ դասը կը սորվեցնէր: Եւ չեմ կար-
ծեր որ Պարսամեան մոռցած ըլլայ այն
ըմբոստացումը, դասը որ Բաֆֆիի յեղափո-
խական մարդերը կը կարգաւյին Բար-
թուղիմէոսի վանքի եկեղեցիի բեմէն, ա-
րիւնին արիւնով պատասխանել կը պա-
հանջէին, ոչ միայն երիտասարդներէն, այլ
և ծերունի եկեղեցականներէն:

Սակայն Պարսամեան շատ ճիշդ դիտել
կու տայ երբ կ'ըսէ թէ. «Անարոնեանի
շատ մը տիպարները Բաֆֆիի կաղապա-
րին վրայ ձուլուած են»: Այո՛ միշտները
և դէպքերը նոյն են, և նկարագրութիւն-
ներն ալ նոյն են: Եւ սակայն Բաֆֆին
վերջը ինչպէս կ'ըսէ Պարսամեան, որ Ա.
Անարոնեան կը ներկայանայ երկրորդ հե-
ղինակը, որ հայ ժողովուրդի հոգին մէջ
կը գրաւէ որոշ ու տիրապետող անկիւն
մը... Գրական թուրիմացութեամբ մը
Աւետիս Անարոնեան ներկայացուած է
շատ անգամ իրբեւ երգիչը վիշտի մը,
տառապանքի ու պարտութեան մը, որ յո-
ռետետութեան, անկումի և ոչնչութեան
կ'առաջնորդէ հոգիները, Անարոնեանի զը-
րակասնութեան մէկ մասին արտաքին ու
երեւութական կողմն է այս: Խորքով այդ
ստեղծագործութիւնը կը մնայ քարոքող, կազդուող, վերսնորդող, որ կը փառա-

բանէ ուժը, կոխը, պայքարը — նոյն իսկ անհաւասար — ընդդէմ անարդարութեան» Այս դիտողութիւնը շատ իրաւացի է, և ըստ իս ամէն անոնք որ Ահարոնեանին մէջ միայն վշտի երգիքը կը տեսնեն, այդ նշան մըն է որ անոնք ըմբռնած չեն Ահարոնեանի գրականութեան ըմբռնացումը:

Պարսամեան յանուն ըննադատական արդարութեան սահմանափակելով Ահարոնեանի մասին իր ունեցած անասհման հիացումը՝ չի վարանիր ըսելու. թէ «Ահարոնեանի ու գեղեցկութեան նկատմամբ իր (Ահարոնեանի) ունեցած մտահոգութիւն, ներքն ու գրական ստեղծագործութեան մէջ անոնց արդարացումները կը վկայեն, որ առանց իր ինքնատապալութիւնը կորսնցնելու և խորապէս ազգային գրականութեան մը տարրերուն կապուած մնալով մէկտեղ, ազնուացած, յղկուած, հերոսականացած արուեստի մը յատկանշիչներն եւս կը բերէ մեզի»:

Կենսագրիւր՝ Ահարոնեանի աշակերտ կը նկատէ Թուստայի, Տոստոեւսկիի, Վերթոր Հիկոյի, Մորիս Մեթէրլինկի, Լ. Անտրիէի: «Միջազգային այս արժէքներէն մեծապէս ազդուած է Ահարոնեան»:

Եւ կ'ըսեն, ազդուած է այո՛, բայց ոչ անոնց պէս հմտացած է արուեստի, գրականութեան, իմաստութեան, գիտութեան: Ըստ իս, ինչ որ չ'ըսեք Պարսամեան՝ Ահարոնեանի գրական արուեստի շնորհքը փրշուելու է Չէխովի, Կոկոլի, Կորգիի շքրջագէն ներս: Այս եւս ըսելու եմ որ մեզմէ ոչ մէկը Ահարոնեանի չափ կրցեր է այնքան շնորհալիօրէն իւրացնել մեծ վարդապետներու արուեստը:

Պարսամեան ինձմէ աւելի կը կշռէ Ահարոնեանի ստեղծագործող գրական՝ աւելի ըսեմ վիպագրական արժանիքը: Ան ինձմէ աւելի զմայլած և սքանչացած է անոր տաղանդին: Զարմանք չէ այս, մարդ իր պաշտած անձերու յաջողութիւնները կատարելութիւն կը համարի լատտեսի մը ըմբռնումով: Պարսամեան բոլորովին կոյր լատտես մը չէ. վասն զի իր ուսումնասիրութեան մէջ (չէ՞ ՏՅ) կը գրէ. «Իր այս քանի մը պատմութիւններով, ճիշդ է որ

Ահարոնեան կը փորձէ մօտենալ նիւթաւան ու տնտեսական աշխարհը յուզող ամենէն մեծ առեղծուածներուն, և սակայն տկար է իր շունչը, անգոր իր ծայրը, կարենալ ընդգրկելու համար համայնական աղէտը, որ կը բղիւի կեանքի գոյութենէն ու ահաւորութենէն իսկ»:

Պէտք է ըսեմ որ Պարսամեանի ուսումնասիրութիւնը կարգացողը կրնայ Ա. Ահարոնեանի ամբողջ գրական գործունէութեան վրայ ինքն իր կողմէն զադափար մը կազմել, և զբեւ անոր վրայ ուրիշ նոր ուսումնասիրութիւն մը, առանց անոր ամէն հատորներուն դիմելու:

Պարսամեան չի ըննադատեր, այլ պատկերը կ'ուրուագէ հարգաւոր գոյներով, չի վերլուծեր Ահարոնեանի պատմութեան ներքը, այլ անոնց բովանդակութիւնը կը սղագրէ, չի ծախեր իր գիտութիւնը, այլ անկեղծ հիացումով, հիասալի ցոյց կու տայ իր վարդապետը, և կը համոզէ ընթերցողը, որ ան ալ իր կարգին սիրէ ու պաշտէ Ահարոնեանը:

Պարսամեան քիչ մը աւելի նուազ լատտես ըլլալու էր, գոցէ իր ծայրը աւելի հեղինակութիւն կ'առնէր: Մանաւանդ հեղինակի մը ապագային համար եւս կը հարցնեմ իրեն, թէ Ահարոնեան պիտի կարենայ ապրիլ այնքան, որ Բաֆֆին ապրեցաւ: Ահարոնեան արեւօք միջազգային այն քաղաքի հանճարներէն է, այն մաքի քաղաքի ախտահաններէն է. որոնց համարաւ ապագային չի կորսնցնիր իրեն բովանդակ գեղեցկութիւնը: Բաֆֆին խորունկ ուսումնասիրողներուն համար, օրէ օր ալ աւելի յարգ ու փառք կը ստանայ. այդպէս կարելի է մարգարէնալ նաեւ Ա. Ահարոնեանի համար:

Յարգելի ուսումնասիրողը, ո՛չ շատ, քչիկ մը վերապահումով կ'ըսէ որ. «Ահարոնեանի ստեղծագործութեան մէջ կայ տարր մը, որ կը գոհացնէ գեղարուեստական գրականութեան բոլոր պահանջները»:

Շատ յանդունդն չէ՞ նման վճիռ մը: Ո՛ր միջազգային տիտան վիպագրի կամ գրագէտի մը համար կարելի է եղած այսքան

լաւատեան վճիռ մը կարողալ: Անվիճելի կը գտնեմ Պարսամբանի սա որոշ և տար-տամ զիտողութիւնը (էջ 134). — «Ահա-րոնեանի մէջ սակայն ինչ որ կը գտնենք իրբիւ ողբի ու զուլուսի նկարագրութիւն, լաւագոյն ձեռով ու արուեստով արտա-յայտուած կը գտնենք: Սիւսանթոյի և Վա-րուժանի քերթուածներուն մէջ երգուած հայ տառապանքը ոչինչ նսեմացուցեր է արուեստի իրենց արժանիքներէն: Նոյնը նաեւ Ահարոնեանի մօտ: Կարելի է ըսել թէ մեր գրականութեան մէջ յոռետեսու-թեան լարը հնչած չէ երբեք, իրբիւ հո-գիի ներքին զգայութիւն, և ազգային նը-կագրի գիծ: Մեր ցեղային առաքելու-թիւնն եղող հաւատքի և յոյսի ուժովը ներշնչուեր են մեր տաղանդաւոր գրա-գէտները: Հարկը ամէն բանէ առաջ, տա-ղանդ ու շնորհ ունենալուն մէջն է:»

Հոս մէկ կէտի մէջ միայն համամիտ չեմ Պարսամբանի. այն է՝ երբ կ'ըսէ ան որ մեր գրականութեան մէջ յոռետեսու-թեան լարը հնչած չէ երբեք, իրբիւ հո-գիի ներքին զգայութիւն: Ոչ, հոս կը մոռ-նայ ան ամենէն առաջ Պետրոս Դուրեանի, երկրորդ Տէմիրճիպաշեանի, երրորդ ին-սարայի, չորրորդ Մեծարեանցի յոռետեսու-թիւնը, որ Լէօփարտեան է, հոգիի ներ-քին զգայութենէն բղխած:

Ուրիշ տեղ մը (էջ 143), Պարսամբան անճիշդ չէ՝ երբ կ'ըսէ թէ «իմաստասէրի խոր յոռետեսութիւնը շատ քիչ դեր կը խաղայ Ահարոնեանի գրականութեան մէջ»: Այո, Ահարոնեան յոռետես է միայն այն աստիճանով որ լայ մարդկային տա-ռապանքը, հայկական տառապանքը, ան յոռետես մը չէ ինչպէս իմաստասէր բա-նաստեղծ հոգի Մըմբեանը: Եւ ինչպէս Ահարոնեան կրնայ իսկապէս յոռետես ըլ-լալ երբ կը հեգնէ շար ու բարին, իր այս տողերով.

«Լաց ու խնդութիւն միեւնոյն երգն է,
Եւ տիեզերքում ուրիշ երգ չը կայ:»

Պարսամբան լաւ է որ կ'ըսէ թէ Ահա-րոնեան «արուեստի այս պահանջներու հանդէպ շատ քիչ անգամ մեղանչեր է, բայց լաւագոյն պիտի ըլլար, եթէ ան ցոյց տար այդ մեղանչումները իր այս ընդարձակ կենսագրական ու քննական ուսումնասիրութեան մէջ:

Աչքէս չի վրիպիր Պարսամբանի իր այս շատ ճշմարիտ, և միանգամայն շատ դառն խօսքը. թէ, «Հայ դիւանագիտութիւն չենք ունեցեր, և այս պայմաններուն մէջ, չի պիտի կրնանք ունենալ»: Ես կ'աւելցնեմ մեր հարցին լուծումը դարձեալ չի պիտի ունենայինք եթէ նոյն իսկ հայ դիւանա-գիտութիւն մըն ալ ունեցած ըլլայինք: Մեր աշխարհագրական պայմանը միշտ նկատի առնուած է այն մեծ պետութիւն-ներէն, որոնք իրենց ճիրանները մեր հո-ղին վրայ դրած, ետ չեն քաշուիր, ուժն է միայն որ անոնց ճիրանները կրնայ ջախջախել. մենք ունինք այդ ուժը: Հայ դիւանագիտութիւնը ինչ կարող է ընել առանց այդ ուժին:

Պարսամբան իր ուսումնասիրութեան վերջին էջերուն մէջ կը գրէ. «Մեզի սըը-ուած չէ միջազգային արժէք ունեցող հան-ճարներ ծնիլ»: Ահա այս պէտք է յայտնի գիտնան ամէն անոնք որ դասալիք՝ կը բաժնուին հայ գրականութենէն, որուն եր բնիմ ջահակիրներն եղած էին: Վաղը ա-նոնց համբաւին փողին իսկ չի պիտի մնայ միջազգային գրականութեան մուճակին տակ:

Այս 186 էջ ուսումնասիրութիւնը լիա-կատար պատկերն, մանաւանդ թէ հա-մայնապատկերն է Ա. Ահարոնեանի գրա-կանութեան, զոր ճանչնալու համար, էն հաւատարիմ առաջնորդը ի միջի այլոց նոյն ինքն Միկտիչ Պարսամբանը կ'ըլլայ ու կը մնայ:

(Շարունակելի)

Հ. Ս. ԵՐԵՅԵԱՆ